

ՅԵՐՈՍԻ ԾԱՆԱՊԱՐՅԻ ՄՈՆՈՍԻՖԻ ՄՈՂԵԼԸ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ «ՎԵՐՔ ՅԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՎԵՊՈՒՄ*

ԱՍՏՂԻԿ ՍՈՂՈՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Խաչատուր Աբովյան, «Վերք Հայաստանի», Ջ. Քեմբել, Հերոսի ճանապարհի մոնոմիֆ, նշանային համակարգ, հեռացում տնից, թափառումների ճանապարհ, Երևանի բերդ-դև, անծանոթ աշխարհ, Անի, մահ, վերադարձ մեկնակետին:

Նախաբան

Հարազատ տուն— հեռավոր աշխարհ ցիկլային ճանապարհորդության մոտիվը ընկած է տարբեր ազգերի բանավոր և գրավոր մշակույթների հենքում: Հերոսը տարբեր շարժառիթներով դուրս է գալիս իր բնական միջավայրից, ճանապարհ ընկնում դեպի անծանոթ ու չուսումնասիրված տարածքներ և ձեռք բերելով որոշակի հմտություններ՝ վերադառնում: Իր քայլերով նա գծում է գործողությունների ու գործառույթների մի պատվող շրջան, որը, դառնալով ստեղծագործություն համակարգի գործող շարժիչը, իր շուրջն է հյուսում ամբողջ պատումը¹:

Ժամանակատարածական ուղու այդ շղթան իրացվում է տարբեր մշակույթների համատեքստում՝ դառնալով բանահյուսական և գրական երկերի կառույցների կենտրոնական բաղադրիչը: Ամերիկացի գրականագետ Ջ. Քեմբելը Հերոսի ճանապարհի այդ մոտիվը դիտում է որպես համաաշխարհային առասպելաբանություն համապատկերում կրկնվող մոնոմիֆ, որը ընդհանուր է բոլոր մշակույթների համար: Խնդրին նայելով կառուցվածքաբանության տեսանկյունից՝ նա արքեստիպ-հերոսի ճանապարհորդության համար առանձնացնում է 12 կետ, որոնք ստեղծագործության գործողության պլանում ստանում են փուլերի արժեք²: Գիտնականի աշխատությունը խարսխված է ազգերի բանավոր մշակույթի

* Ներկայացվել է 05. 11. 2020 թ.: ԵՊՀ-ի ակադեմիկոս Հր. Թամրազյանի անվան հայ նոր գրականության պատմության ամբիոնի ասպիրանտ: Հոգևածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, բ. գ. դ. Ալ. Մակարյանը (04. 11. 2020 թ.): Ընդունվել է տպագրության 12. VI. 2020 թ.:

¹ Գեղարվեստական այս մոտիվի արմատները գալիս են նվիրագործման հնագույն ծեսից, երբ «մեծերի հասարակությունն ներգրավվելու իրավունքը ստանալու համար հերոսը պետք է անցներ ծիսական փորձությունների մի ամբողջ շարք ու ստանար դրանցում ամփոփված որոշակի գիտելիքներ: Միայն դրանից հետո նա կհամարվեր հասարակության պատասխանատու անդամ» (տե՛ս Մ. Элиаде. Тайные общества. Обряды инициации и посвящения. М., 1999, с. 13):

² Մանրամասն տե՛ս Дж. Кэмпбелл. Тысячеликий герой. М., 1997.

վրա, բայց այն կիրարկելի է նաև գրականության ծիրում և համակողմանիորեն զբաղվում է հատկապես բանահյուսական հենք ունեցող գրական երկերի դեպքում:

Լինելով նոր գրականության հիմնաքարը և ուղի բացելով դրա զարգացան համար՝ Աբովյանի վեպը նաև հայկական բանահյուսության օրգանական շարունակությունն է. այն մի կողմից դաշտ է բերում եվրոպական դասականի վեպի հատկանիշները, մյուս կողմից՝ կրում ժողովրդական հեքիաթի ու էպոսի օրինաչափությունները³: «Իր հույս-յամբ (հիպերբոլայի բնույթով) Աբովյանի վեպը իրոք որ հիշեցնում է ժողովրդական հերոսական դյուցազնավեպերը ... Նկատվող ֆոլկլորային տարրերից մեկն էլ վեպի տարբեր էջերում ցրված հեքիաթատիպ յուրահատուկ ոճերն ու բանաձևերն են»⁴, – իրավացիորեն նկատում է Ա. Ղանալանյանը:

Քաջածանոթ լինելով հայկական բանավեստին՝ Աբովյանը «Վերք Հայաստանի» վեպը ոչ միայն հարստացնում է բանահյուսական ոճերով ու արտահայտություններով, այլև դրա հենքում դնում է ժողովրդական վեպին բնորոշ կադապար ու հերոսների գործառույթները կառուցում հեքիաթի նշանային համակարգի վրա, որն էլ հիմք է տալիս մեզ քննելու գործը՝ ըստ հերոսի ճանապարհի մոնոմիֆի փուլերի, որոնց արեվյանական իրացումը ներկայացված է ստորև բերված գծապատկերում:

1. Կանչ դեպի թափառումներ

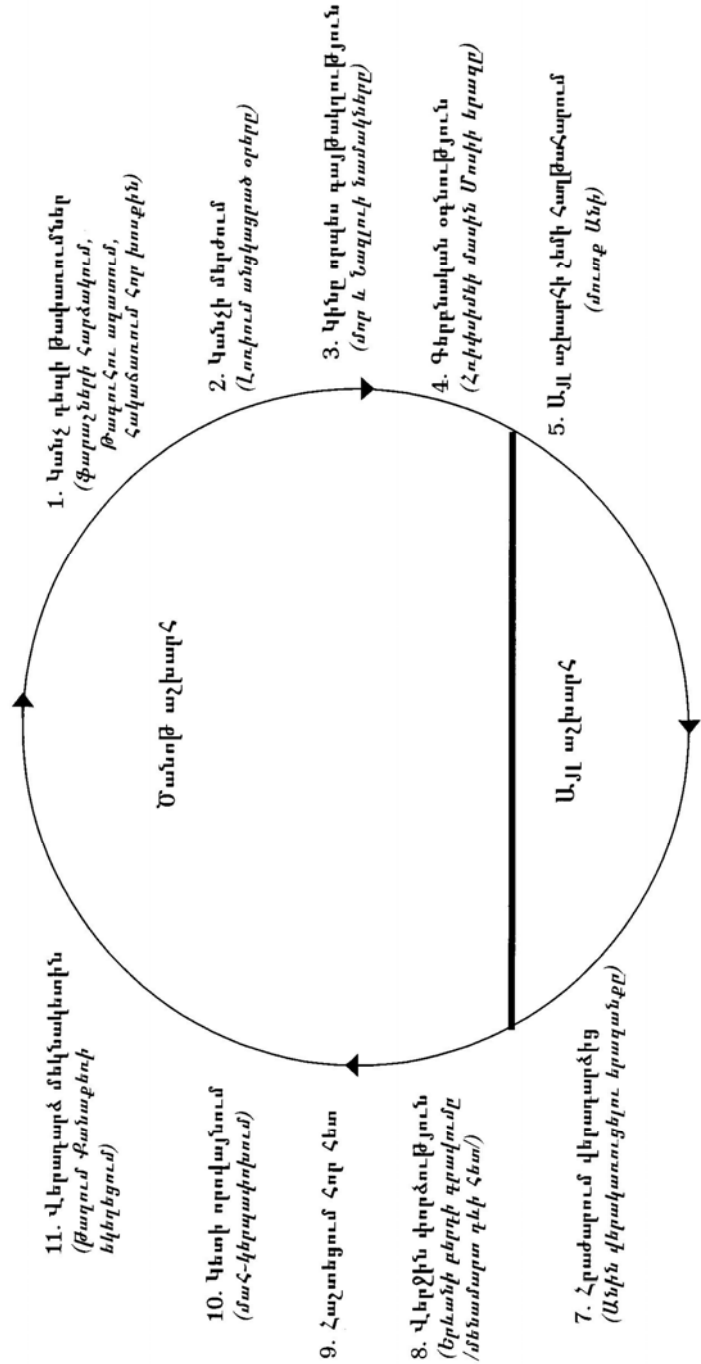
Վիպական գործողությունների առաջին հանգրվանը Քանաքեռն է՝ Բարեկենդանի տոնի նկարագրությունում: Գյուղը պատկերվում է որպես ներփակ տարածք, որտեղ կյանքն ընթանում է իր բնական օրինաչափությամբ և օրենքներով, ամեն օր կրկնվող գործառույթներով (ժամ, աղոթք, կանանց, տղամարդկանց ու երեխաների ընտանեկան պարտականություններ և այլն): Ամեն ինչ իր բնականոն հունի մեջ է, և կանոնները պահպանում են «խաղաղությունը» թշնամիների հետ: Այս առումով կարևոր դեր է խաղում տանուտեր Օհանեսը (հեքիաթի նշանային համակարգում՝ թագավոր), ով, «էփված, փորձված մարդ ըլելով, միրուք ու մազեր հազար բանում սպիտակացրած, հազար չաթուզվան կտրած՝ ծանր, ուռած կանգնել, գզրին թամբահ էր անում, որ թուրք

³ «Վերք Հայաստանի» վեպի ժանրային ձևի և վիպական ավանդույթի շուրջ տարակարծությունները սկիզբ են առել երկի լույս ընծայումից ընդամենն ամիսներ անց: Արտահայտած հակադիր տեսակետներով Ս. Ոսկանը և Մ. Նալբանդյանը հիմք են դրել վեպի ընթերցման ու գնահատման երկու տարբերակի՝ ըստ ասիական և եվրոպական չափորոշիչների, ինչն էլ մեծ ազդեցություն է թողել արեվյանագիտության հետագա զարգացման վրա ու դարձել կարծիքների բախման և երկի տարբերակի գնահատականների հիմք (այս մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Մ ու ը ռ ա դ յ ա ն. Աբովյանի պոետիկան, Երևան, 1979, էջ 229–237):

⁴ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Աբովյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1941, էջ 57:

ԳԾԱ ՊԱՏԿԵՐ

ՔԱՆԱՔԵՌ
(սովորական կյանք)

պատահելիս տանի, մեկ տեղ դռնաղ տա, էն շանը լավ մտիկ անի, որ մարդի չկծի ...»⁵: Գյուղի գլխավորը գիտի թշնամու հետ խաղաղ գոյակցման պայմաններն ու պահանջները և ապրելու այդ ձևը համարում է միակ հնարավոր տարբերակը, որ «չունը չկծի»:

Ստեղծված կեղծ «խաղաղությունն» է՛լ ավելի ակնբախ դարձնելու համար Աբովյանը միտումնավոր սրում է գույները՝ առաջին գլխի բեկումնային գործողություններից առաջ Քանաքեռը զուգահեռելով դրախտին. «էս հաղաղին ով որ Քանաքեռ մտներ, հենց կիմանար, թե երկնքիցը մեկ ավետյաց ձեն ա էկել, աշխարհքս արքայություն ա դառել, մարդի աչքն էլ ցավ, կսկիծ չի պետք է տեսնի ... թե էս գեղըցիք աշխարքի տերն են. ո՛չ դարդ ունեն, ո՛չ դասավաթ ...» (էջ 89):

Այս դրախտային կյանքի շղարշը, սակայն, հողս է ցնդում, երբ թշնամին գալիս է «խաղաղության վարձը» պահանջելու. «Հանկարծ էն քեֆի միջումը, հենց բռնես, մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը շարժեց, յա թոփի, թոփխանի ձեն էկավ, յա երկինքը փուլ էկավ» (էջ 90): Ֆարաշները եկել են գյուղի աղջիկներից մեկի՝ Աթոյենց Թագուհու հետևից, և չնայած մեծ ցանկությունը՝ գյուղացիները չեն կարող օգնել. «Ո՛չ տունն էր իրանը, ո՛չ մալը, ո՛չ ապրանքը, ո՛չ ջանը, ո՛չ օղլուչաղը» (էջ 92): Սարգարին աղջիկ տալը մտնում էր խաղաղ գոյակցման պայմանի մեջ, և այդ գոհողությունը հայերի կյանքի գինն էր:

Կյանքի և մահվան, ազատության ու անազատության պրկման պահին միջավայրից առանձնանում է ստեղծագործության հերոսը՝ Աղասին, ով, հակադրվելով տեղի և ժամանակի իրականությանն ու հասարակությանը, կոտրում է գործող դարավոր օրենքն ու սպանելով ֆարաշներին՝ փրկում Թագուհուն:

Տանուտերի տղան (Թագավորի տղան) տարբերվում է միջավայրից վեպի արդեն իսկ առաջին էջերից: Նա հակադրվում է մյուսներին թե՛ արտաքին նկարագրով, թե՛ քաջությամբ. «Հենց իմանաս՝ մեկ թագավորի որդի ա գալիս» (էջ 89), «չատ մոր աչք մնացել էր կարոտ, որ նրան իր փեսա չիներ» (էջ 62) և այլն: Ընդգծվում են նրա խիզախությունը և ուժը, որոնց հետ անգամ սարգարն է հաշվի նստում:

Փրկելով Թագուհուն՝ Աղասին դեմ է գնում կեցության ընդունված կարգին և խախտում Քանաքեռի կանոնը: «Կյանքի սովորական սահմանները նեղ են դառնում, — նկատում է Ջ. Քեմբելը, — հին հայեցակարգերը, իդեալները և զգացական կաղապարներն արդեն չեն գործում, ու հասել է սահմանագիծը հատելու ժամանակը»⁶: Դեմ գնալով ապրելու նախկին կերպին՝ Աղասին իրացնում է Քեմբելի դասակարգման առաջին քայլը՝ «կանչ դեպի թափառումներ»:

Հերոսի քայլը մեկընդմիջտ հեռացնում է նրան հարազատ տնից, ուր վերադարձը դառնում է անհնարին, քանի դեռ գործում են կեցության

⁵ Խ. Աբովյան. Վերք Հայաստանի, Երևան, 1981, էջ 65: Այսուհետև Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» գրքից բերվող մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում:

⁶ Дж. Кэмпбелл. Նշվ. աշխ., էջ 38:

նախկին օրենքները. «Ինչ արի՛ր՝ արի՛ր. գլուխդ ա՛ն, կորի՛. գնա՛ Փամբակ, Թիֆլիզ, ուսի հողը: Էս երկրումը քո արևը մեր մտավ, քո օրը խավարեցավ, քո ճրագը հանգավ» (էջ 99):

Կորցնելով վերադարձի հնարավորությունը՝ հերոսը ընտրում է թափառումների ուղին՝ առաջին քայլն անելով մոնոմիֆի շղթայում:

Վեպի երկրորդ գլխի սկզբում գծագրվում է երկի գլխավոր հակահերոսն ու ճանապարհի վերջնական հանգրվանը՝ Երևանի բերդը, որտեղ հասնելուց հետո միայն Աղասու համար հնարավոր կլինի վերադարձը:

Բերդը վեպի նշանային համակարգում կերպավորվում է հեքիաթային դեի տեսքով: «Լե՛ն քարափի վրա ցից գլուխը բարձրացրնում, թամաշա ա անում հանդարտ, հազար գլխանի դեի պես, Երևանի հազար տարեկան քավթառ, պառաված ... մարդակեր բերդը», որ «իր կտրած ոտները Զանգվի բերանը խցկելով»՝ փակում է գետի ճանապարհը երևանցիների համար. «Կարոտ բնակիչքը նրա ճամփեն բռնում, նրան սիրով խտտում ... որ նրա սուրբ կաթնահամ ջրովը իրանց էրված սիրտը հովացնեն ...» (էջ 112–113):

Երևանի բերդը վեպի նշանային համակարգում հանդես է գալիս որպես ջրի (կյանքի) ճանապարհը փակող դե, ում բնակիչները չամուսնացած աղջիկներ են զոհում⁷: Այս համատեքստում վերաարժեքավորվում է նաև Թագուհու դերը. նա զուգահեռվում է դե-ջուր-աղջիկ տարածված կառույցի երրորդ օղակին. բնակիչները թույլ են տալիս սարգարի/դեի ծառաներին տանելու աղջկան իրենց կյանքի (ջրի) դիմաց:

Այս մոտիվը համապատասխանում է Վ. Պրոպյի առանձնացրած 8-րդ գործառույթին. «Վնասատուն ընտանիքի անդամներից մեկին վնաս է հասցնում ...», և «այս գործառույթը չափազանց կարևոր է, քանի որ նրանով է պայմանավորվում հեքիաթի շարժումը»⁸:

Վեպում Թագուհին Աղասու քույրը չէ, այլ համագյուղացին: Սակայն, ինչպես վկայում է Աբովյանը գերմանացի գիտնական Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդին ուղարկվելիք տետրակում, նա իրականում Փարաշներից փրկել է հարազատ քրոջը⁹:

Վերոհիշյալ գործառույթի իրացմամբ Աղասին ոչ միայն դեմ է դուրս գալիս հասարակությանը, այլև տեղի է ունենում հայր-որդի բախում: Չլսելով տանուտերի խոսքը՝ նա մերժում է դարերից եկած օրենքը, ինչի պատճառով Օհանեսին և մյուս քեթխուղաներին տանում են Երևանի բերդի զնդան. «Անկուշտ Երևանի բերդը ատամները սրեց, որ էն նոր էկած զոնաղներին էլ փորումը լավ տեղ տա, մարսի» (էջ 216):

Հեռանալով տնից, ընդհարվելով հոր հետ և հակադրվելով իր նախկին կյանքի օրինաչափություններին՝ Աղասին ընկերների հետ «թափառումների ճանապարհ» է դուրս գալիս:

⁷ Մանրամասն տե՛ս Мифы народов мира, т. 1. М., 1980, с. 394.

⁸ В. П р о п п. Морфология волшебной сказки. Л., 1928, с. 40.

⁹ Տե՛ս Խ. Աբովյան. Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով, հ. 7, Երևան, 1956, էջ 390:

2. Կանչի մերժում

Հաջորդ կետը, որը համապատասխանում է Աղասու ուղուն, «Կանչի մերժում»-ն է, երբ հերոսը, հեռանալով ծննդավայրից, չի գնում դեպի վերջնական հանգրվան, այլ մոլորվում է ճանապարհին ու մոռանում իր առաքելության մասին:

Քանաքեռից հետո ընկերները շեղվում են սահմանված ուղուց և գնում Պարնի գյուղ, Ղարաքիլիսա, փորձում ապրել խաղաղ, առտնին կյանքով: Ծննդավայրի ու հարազատների նկատմամբ ունեցած պարտքը, սակայն, հանգիստ չի տալիս, ու «սև ամպը» չի հեռանում նրանց գլխավերևից:

Ղարաքիլիսայում Աղասին գտնվում է պայմանական հանդարտության ու անգործության մեջ. հիշելով անցյալը՝ ծնողների ու կնոջ տանջանքը, և գիտակցելով ապագան՝ Երևանի բերդը կործանելու առաքելությունը՝ հերոսը չի իրագործում ոչ մի գործառույթ. տարածաժամանակային առումով մնում է անշարժության ու անգործության սահմաններում:

3. Կինը որպես գայթակղություն

Ստեղծված կայուն դադարից հերոսին հանում են մոր ու կնոջ նամակները, որոնք վեպի ճանապարհի նշանային համակարգում բացասական գործառույթ են կատարում: Մայրը պատմում է իրենց դժվար կյանքի, որդու կարոտի ու տանջանքների մասին և խնդրում վերադառնալ տուն ու Նազլուհին տանել. «Ձէ, Ա՛ղասի ջան, թե քո մերն եմ, ասածս արա՛... Թե իմ կաթն ես կերել, Ա՛ղասի ջան, թե իմ ձեռին մեծացել, քանի շունչդ բերնումդ ա, ոտդ՝ վրեդ, արի՛, արի՛, էս սուրբ հողի վրա կանգնի՛ր, ինձ էլ նրա հետ թաղիր», «...գերեզմանի ղրաղին կանգնել եմ, քե՛զ եմ կանչում, Ա՛ղասի ջան, ձեռս ու դոշս բաց եմ արել, քե՛զ եմ կարոտ ջանի՛դ ղուրբան (ընդգծումները մերն են – Ա. Ս.)» (էջ 246–247):

Վերադարձի հորդոր, մայրական անեծք¹⁰, սիրելիների կարոտ. ցիկլային ճանապարհի առումով այս քայլը խաթարում է գործառույթային շղթան, շեղում նախապես գծած ուղին ու անհնարին դարձնում վերջնական նպատակի իրագործումը՝ բերդ-դևի գրավումը: Կինն այս տեսանկյունից ստանում է «գաղթակղողի» արժեք, որ, ազդելով զգացմունքների վրա, հորդորում է մի կողմ դնելով պարտքը՝ գնալ ցանկությունների, հույզերի հետևից:

Նամակը կարդալուց հետո Աղասին երկընտրանքի առջև է կանգնում ու քանիցս որոշում հետ դառնալ, փրկել ընտանիքը. «Աղասին միտը ծռել, ուզում ա գնա հորնումոր հավարին. լուսուն բռնում, ես էին դարձնում (ընկերները – Ա. Ս.)» (էջ 249), ինչը պատմողն ինքը սխալ է որակում՝ նշելով, որ «Աղասու գլխին դեռ չար հրեշտակ էր պտտում» (էջ 249):

¹⁰ Մայրական անեծքների մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Հարուստյանի Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան, 1975, էջ 202:

Թվում է՝ կխաթարվի ճանապարհի ընթացքն, ու Աղասին հետ կդառնա իր նպատակից, «չար հրեշտակին», սակայն Աբովյանը հակադրում է «բարի հրեշտակին»՝ վեպում տեղ տալով «գերբնական օգնություն» գործառույթին:

4. Գերբնական օգնություն

Ըստ Քեմբելի՝ «ճանապարհորդություններում երազի կամ միֆի տեսքով հայտնվում է որևէ կերպար, որը ուղեկցողի դեր է ստանձնում»¹¹: Այդ վերերկրային անձն օգնում է ճշմարիտ ուղուց շեղված հերոսին հիշել կարևոր նպատակների մասին ու վերադառնալ նախնական դիրքին: Վեպում այդ գործառույթը ստանձնում է Հռիփսիմեն:

Տեսնելով Աղասու տանջանքները՝ ընկերները որոշում են գնալ նրա ընտանիքի հետևից: Վիպական ճանապարհի շղթայի փոփոխությունը դառնում է անկասելի: Աբովյանը, սակայն, դիպաշար է ներմուծում առաջին հայացքից գործին չկապվող ու թերի գործառույթ՝ Մոսի սիրահարությունը: Հերոսը նախ արթմնի երազ է տեսնում. մի աներևույթ ձայն հորդորում է նրան քնել. «Մո՛ւսա ջան, քնի՛. ես աչքդ կկպցնեմ, երազումդ հետդ կխոսիմ ...» (էջ 249), իսկ երազում «հրեշտակի պատկեր»-ով աղջիկը խնդրում է փրկել իրեն թուրքերից: Մոսին սիրահարվում է անիրական գեղեցկուհուն և խոստանում հասնել Ղարս ու օգնել:

Վեպում, փաստորեն, միաժամանակ գործում են երկու հակադիր գործառույթներ՝ իրականացնող կանայք՝ Նազլուն/մայրը և Հռիփսիմեն, որոնք հորդորում են հերոսին¹² գնալ տարբեր ուղղություններով. Նազլուն մատնանշում է վերադարձի ուղին, իսկ Հռիփսիմեն ցույց է տալիս ճանապարհի շարունակությունը: Սերը հանդիպադրվում է հայրենիքին, անձնականը՝ անանձնականին, Քանաքեռը՝ ամբողջ Հայաստանին: Աղասու ներսում երկու կանանց միջոցով բխվում են այդ պահի համար իրարամերժ հասկացությունները, և վերջինս ընտրում է հայրենիքի փրկություն ուղին:

¹¹ Дж. Кэмпбелл. Նշվ. աշխ., էջ 40:

¹² Հերոսներն այս պարագայում տարբեր են. Աղասին ու Մոսին (Մուսե, Մուսա), որոնք, սակայն, վեպի կոմպոզիցիայում նույնանում են: Աղասին իր հինգ ընկերների հետ կատարում է նույն գործառույթները, անցնում է նույն ճանապարհով ու հանգում միևնույն արդյունքին՝ Քանաքեռ – արկածների ճանապարհ – մահ: Նրանք գլխավոր հերոսի կրկնակ տարբերակներն են, որոնք ո՛չ նշանային համակարգի կառույցում, ո՛չ կերպարային նկարագրով չեն զանազանվում: Աղասու կերպարի տրոհումը, մեր կարծիքով, ունի զուտ գործառական արժեք. Աբովյանն այդ քայլին գնում է իր իդեալ հերոսին միևնույն ժամանակ մի քանի գործողությունների և գործառույթների կենտրոնում դնելու նպատակով: Տվյալ դեպքում, օրինակ, Աղասին, որպես ամուսնացած հերոս, չի կարող կանգնել Նազլու–Հռիփսիմե երկընտրանքի առջև, և չար ու բարի հրեշտակների միջև ընտրության խնդիրն իրացնելու համար հեղինակը մի բովանդակային էությունը երկատում է երկու ձևական կաղապարում՝ ընտրությունն առերես վերապահելով տարբեր կերպարների, բայց նույն էությունը: Ասվածը փաստում է նաև վեպի ավարտը, երբ Աղասու մահից հետո վիպական կառույցում նրա կրկնակ կերպարի գոյությունը դառնում է անհնար, և Մոսին ինքնասպան է լինում:

Գերբնական օգնության միջոցով վեպի հերոսը սթափվում է տարիներ տևած անորոշությունից, դուրս է գալիս դադարի ստատիկ դրուժյունից և նորից ճանապարհ ընկնում:

5. Այլ աշխարհի շեմի հաղթահարում

Ճանապարհի հաջորդ փուլն արդեն առնչվում է անծանոթ աշխարհին: Մինչ այս կետը գործողությունները կատարվում են հերոսին ծանոթ չափումում: Նա տեղյակ է դրա օրենքներին ու օրինաչափություններին: Այլ աշխարհի շեմի հաղթահարումից հետո, սակայն, փոխվում է իրականությունը. սովորականը կերպափոխվում է արտասովորի, և սկսվում են իրական փորձությունները: Դա ստեղծագործության կառուցում այն պայմանական վայրն է, որտեղ հերոսը հասունանում է, անցնում խոչընդոտների միջով և ձեռք բերելով անհրաժեշտ գիտելիքներն ու հմտությունները՝ վերադառնում: Ն. Վարդանյանը գրում է. «Հեքիաթային այս երկու տարածքների միջև կա ևս մեկը, որը բաժանում է այդ երկու աշխարհները, մի սահման, որտեղից սկսվում է հրաշքների ու գերբնական էակների տարածքը ... Տնից հեռացող հերոսը իր ճանապարհորդության հենց սկզբում սովորաբար անցնում է այս սահմանային գոտիները, որից հետո հայտնվում է այլ աշխարհում»¹³:

«Վերք Հայաստանի» վեպում փորձությունների և արկածների այդ անծանոթ աշխարհն «անիծված» Անին է: Ավերված քաղաքը սկզբում կերպավորվում է որպես անհավատալի հրաշք, որի «ահագին բերդի պարիսպը», «գարմանալի եկեղեցքանց գմբեթքն ու մեծությունը, բարձր մինարեթքը» տեսնողին թագավորական հարուստ քաղաք են հիշեցնում: Քայլ առ քայլ, սակայն, տեսարանը կերպափոխվում է, և բացվում է «Հայոց Տան» ավերված պատկերը՝ իր «անշունչ քարերով ու եկեղեցիներով»: Վեպում Անին Հայոց պետականության ու փառքի անկման խորհրդանիշն է, հզորության վերջին պատառիկը, որտեղ հասնելով միայն Աղասին կատանա անհրաժեշտ ունակություններն ու գիտելիքները դեի հետ վերջնական ճակատամարտի համար: Անիում հերոսն առերեսվում է Հայոց փառավոր անցյալին և ուժ ստանում ներկան փոխելու ու գալիքը կառուցելու համար:

Քաղաքը պարուրված է խորհրդավորության ու վախի շղարշով. Հովհաննես Երզնկացու հազարամյա անեծքի մասին պատմությունները սարսափով են պատում վեպի անծանոթ աշխարհը, ինչն էլ մուտքն այդ տարածական չափում դարձնում է անհնար. «Հենց էսօր էլ թուրք, քուրդ, հայ՝ ո՛չ ոք սիրտ չի անում Անու միջովն անց կենա, որովհետև կարծում են, թե մեջը քաջքերով լիքն ա, որովհետև աստված մեկ անգամ անիծեց» (էջ 190):

Հերոսի ճանապարհն Աղասուն ծանոթ տարածքներից տանում է անծանոթ ու խորհրդավոր Անի, և այս տեսանկյունից ուշարժան է այդ երկու աշխարհների բախումը՝ այլ աշխարհի շեմի հաղթահարումը:

¹³ Ն. Վարդանյան. Սահմանային գոտու սիմվոլիկական հրաշապատում հեքիաթում. – «Ոսկե դիվան» (հեքիաթագիտական հանդես), Երևան, 2012–13, պր. 4, էջ 46:

Չնայած վախին՝ Աղասին ու ընկերները քաջությամբ են մտնում քաղաք: Հասան խանին և նրանց հետևող մյուս պարսիկներին, սակայն, Անին այլ կերպարանքով է դիմավորում: «Ձորերը, խուլ-խուլ էրերը, խոր-խոր եկեղեցիքը, մատուռները» արձագանքում են հայերի ճայները, և տպավորություն ստեղծում, թե «հազար մեռել, հազար հրեշտակ, հազար սատանա ոտն են առել, գալիս են», արածող այծերն ու սերիզները հեռվից «Սաղայելի գորքին» են նմանվում և սարսափեցնում պարսիկներին: Անիծված քաղաքը բացում է իր դռները Աղասու համար և չի ընդունում թշնամիներին (էջ 190–191):

6. Փորձությունների ճանապարհ

Անծանոթ աշխարհ մուտք գործելուց հետո հերոսին սպասում են տարբեր փորձություններ, որոնցից առաջինն Ապարանի եկեղեցու փրկությունն է սրբապղծությունից: Դիպաշարային այս կետում կարևորվում է Աղասու շան դերը, որը կատարում է հեքիաթի օգնող կենդանու գործառույթները. «Իմաստուն հայվանը» քանիցս փրկում է տիրոջ կյանքը և օգնում դուրս գալ անելանելի իրավիճակներից:

Խլղարաքիլիսայի իրադարձությունները տեղի են ունենում Անի մուտք գործելուց հետո. ավերված քաղաքում ապաստանած երիտասարդները գալիս են հայերին օգնության: Կովի ընթացքում Աղասին գերի է վերցնում վեպի գլխավոր մարդ հակահերոսին՝ «արինակեր» Հասան խանին, բայց չի սպանում նրան, և դեպքերի զարգացման արդյունքում պարսիկին հաջողվում է փախչել: Առաջին հայացքից կատարված «Չահելությունը» (էջ 282) որակվում է որպես անմտություն, երբ թշնամու գլխավորին գերեվարելուց հետո հերոսը չի սպանում նրան, այլ փորձում է պատժել այլ ճանապարհով՝ դավանափոխ անել ու քրիստոնյա դարձնել. «Երեսիդ խաչ հանի՛ր, երեսդ մեր աղոթարանը դարձրո՛ւ. դու մեր անտեր հայերին շատ ես քո քյաբի կողմը դարձրել ու շլինքը կտրել ...» (էջ 185):

Վեպը հերոսի ճանապարհի մոնոմիֆի դիտանկյունից քննելու դեպքում, սակայն, դիպաշարային այս գիծն ստանում է գործառական կարևոր նշանակություն: Եթե տնից հեռացած Աղասին Հասան խանին՝ վեպի գլխավոր մարդ թշնամուն, սպաներ, ապա ժողովրդի աչքին կհերոսանար և ինչ-որ առումով տուն/Քանաքեռ/ վերադառնալու իրավունք կստանար: Այս գործառույթի իրացումը հնարավորություն կտար կերպարին ճանապարհի ամբողջական պտույտը չավարտած՝ վերադառնալ մեկնակետին: Այդ պարագայում, սակայն, չէր լրանա ցիկլային շրջանը, չէր կատարվի գլխավոր գործառույթը՝ գետի ճանապարհը փակող դեի սպանությունը, չէր հանգուցալուծվի սկզբնական հեռացման թնջուկը, և հայ ժողովրդի վերջնական փրկության նպատակը կմնար անիրագործելի. մեծ թշնամին կստորադասվեր փոքր թշնամուն: Ասվածը փաստում են նաև Աղասու՝ խանին ասված խոսքերը. «Հլա քանի Երևան չեն՝ առել, քեզ հետս շան պես քաջ կտամ, սարեսար կքցեմ» (էջ 184): Գլխավոր հերոսի հիմնական նպատակը, փաստորեն, ոչ թե մեկ թշնամու սպանությունն է, այլ պարսկական տիրապետության խորհրդանշի՝ Երևանի/դև/ բերդի գրավումը:

Ճանապարհի երրորդ փորձությունը պարսկական մեծաքանական զորքի դեմ կռիվն ու Անիի եկեղեցում քրդերի սպանությունն է: Աղասին տեսնում է ինչպես են մի խումբ քրդեր եկեղեցու ավերակներում, կրակի շուրջ նստած, խորոված անում: Մոտենում է նրանց և լուռ մի շամփուր վերցնում կրակից. «Նրա դեղնած, մեռելի պատկերը, նրա անահ շարժումնքն ու էնպես անժամանակ վախտը ներս գալը որ չտեսան քրդերը, հենց իմացան, թե նա էն աշխարքիցն ա վեր էկել. լեզվըները չորացան, ձեռները թուլացավ» (էջ 263):

Դիպաշարային այս գիծը հայկական հեքիաթներում տարածված մոտիվ է, երբ հերոսը մոտենում է կրակի շուրջ հավաքված դեերին ու նրանց կրակից փայտ վերցնում, դեերն էլ անսպասելիությունից սարսափում են, նրան չարքի կամ հրեշտակի տեղ դնում: Օրինակ. «Էլեդ էկավ էտ դեերի կուշտը, հասավ օջաղիցը մի կրակ վե կալավ ու ձեռին հաղացնում էր:

էտ, դեերը գարմացան, ասին. – Ա՛յտա, էս իսան չի, էս հրըշտա՞կ ա, էս ի՞նչ ա»¹⁴:

Քրդերին (դեերին) սպանելուց հետո Աղասին ազատում է գերի դարսեցիներին (իրացվում է Հոփսիսիմեի՝ բարի հրեշտակի երազը, երբ հետևելով նրա գծած ուղուն՝ փրկում են Ղարսի՝ թշնամուն գերի ընկած հայերին) և գտնում թշնամու առևանգած գանձերը՝ «ամեն մեկի վրա հարիր թումանի գենք, արծաթ ու ոսկի, թո՛ղ նաղդ փող» (էջ 264), որոնք բաժանում է ժողովրդին¹⁵:

7. Հրաժարում վերադարձից

Ըստ Քեմբելի առաջ քաշած տեսությունների փորձությունների ճանապարհի վերջում փնտրած հարցերի պատասխանները գտնելուց կամ անհրաժեշտ հմտությունները ձեռք բերելուց հետո հերոսը որոշ դեպքերում հրաժարվում է հեռանալ անձանոթ աշխարհից՝ ցանկանալով մնալ գերիրական երևույթներով հարուստ երազային չափումում: Տեսնելով կյանքի նոր ոլորտներ ու վայրեր՝ նախնական նպատակը մթափում է, և առաջ են գալիս նոր երազանքներ՝ կապված այլ աշխարհի հետ:

Վերադարձի նման հրաժարում կա նաև «Վերք Հայաստանի» վեպում: Տեսնելով Անին և ծանոթանալով դրա պատմությանը՝ Աղասին այլևս չի ուզում վերադառնալ. ավելին՝ իր առջև դնում է նոր նպատակներ՝ «... մնան Անի՝ իրանց հին աթոռանիստ քաղաքը, ուրտեղ որ նրանց կյանքը ազատվել էր, կրկին շեն քցեն, գրեն Գյումրի, ոսի ռահաթ գառնան ու էստով աշխարքումը հավիտենական անուն ճարեն» (էջ 276):

Հարաբերվելով իր ազգի անցյալի փառավոր պատմությանը՝ Աղասին չի ուզում դուրս գալ երազային քաղաքի սահմաններից՝ ձգտելով

¹⁴ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 233:

¹⁵ Գողացված գանձերը դեերի մոտ գտնելու և դրանք ժողովրդին բաժանելու մոտիվը ևս տարածված է հայկական բանավեպում: Էպոսում այս մոտիվի դրսևորման մասին տես Ն. Համբարձումյան. Սասնա ծռեր. պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Երևան, 2018, էջ 216:

չենացնել այն ու վերականգնել նախկին օրերի հուշակը, և միայն Ղարսի փաշային է հաջողվում համոզել նրան գնալ իրենց հետ՝ պայմանով, որ երբ «ոտը խաղաղվի, էն ժամանակը նրա բոլոր մուրազը կկատարի» (էջ 278):

8. Վերջին փորձություն

Փորձությունները հաղթահարելուց և անցյալի պատմության դասերը քաղելուց հետո Աղասին դուրս է գալիս անձանոթ աշխարհի երևակայական չափումից ու հասնում իր ուղու հանգուցալուծմանը՝ դեի հետ մենամարտին: Միանալով ուսական զորքին՝ նա մտնում է Երևանի բերդ. «Երևանու բերդը ծխումը կորավ ... վերջին սհաթն էր մնացել, որ բերդը հոգին տա ...» (էջ 286–289):

Հակադրվելով հասարակությանը, կոտրելով ընդունված դարավոր կանոնը և դեմ դուրս գալով օրենքներին՝ հերոսը հեռանում է տանից, անցնում տարբեր փորձությունների միջով ու հասնում իր ուղու հանգուցալուծմանը՝ սպանելով Զանգվիի ջուրը երևանցիներից կտրող դեին: Բերդի անկումով ավարտվում է Աղասու ճանապարհը, Քանաքեռի «մայր մտած» արևը նորից դուրս է գալիս, և նա իրավունք է ստանում վերջին անգամ պտտել շղթան՝ վերադառնալով մեկնակետին:

9. Հաշտեցում հոր հետ

Քանաքեռ տանող հետդարձի ճանապարհին մնում է միայն դեին գերի ընկած հոր ազատումն ու հայր-որդի հակադրության շտկումը. որդին, վեպի սկզբում կոտրելով իր ծննդավայրի խաղաղ գոյակցման կանոնը, դեմ էր դուրս եկել հոր խոսքին, ընդհարվել նրա հետ, և այժմ հասել էր հաշտության ժամանակը: «Վերք Հայաստանի» վեպում հաշտության գործառույթը, սակայն, զուգակցվում է հերոսի մահվանը. դարանակալած պարսիկները հոր գրկում սպանում են որդուն: Ճանապարհի բոլոր փորձություններն անցնելուց, դե թշնամուն հաղթելուց և հոր հետ հակասությունը լուծելուց հետո Աղասին մահանում է:

10. Կետի որովայնում

Խոսելով երկու աշխարհների միջև անցումի մասին՝ հերոսի ճանապարհի մոնոմիֆի տեսությունը հեղինակը նշում է, որ ծանոթ ու անծանոթ չափումների հատումն անցնելիս հերոսը կարող է կերպափոխվել կամ մահանալ. «Այդ անցումը ինքնատենչացումն է», երբ վերջնական նպատակին հասնելու համար տեղի է ունենում մահ-կերպարանափոխություն. մարմինը վերանում է, բայց կերպափոխված հոգին ավարտին է հասցնում ճանապարհը¹⁶:

Խնդրո առարկա վեպում հերոսի վախճանով իրագործվում է Աղասու նպատակը՝ Հայաստանն ազատվում է պարսիկի դարավոր լծից, բայց տեղի չի ունենում մահ-կերպարանափոխության նշված գործառույթը. Աղասին հարություն չի առնում:

¹⁶ Տե՛ս Ժ. Կ. Մ. Ե. Նշվ. աշխ., էջ 56:

Ճիշտ է, մոնոմիֆի այս մոտիվը տեղ չի գտնում վիպական կառույցում, բայց Աբովյանն այն իրացնում է «Վերք»-ի չափածո նախատիպում՝ «Աղասու խաղը» պոեմում, որտեղ կերպարի մարմինն ու հոգին անջատվում են, և հոգին, գնալով երկինք, գրուցում է Աստծո հետ, ու Տերը գովում է նրա երկրային կյանքը՝ անցած ճանապարհը համարելով ճիշտ: Աղասու նպատակը, փաստորեն, իրագործվում է, և դրա ճշմարտացիությունը փաստում է Աստված¹⁷:

11. Վերադարձ մեկնակետին

Եթե Աղասու հոգին գնում է Աստծո մոտ, ապա մարմինը ճանապարհորդությունից վերադառնում է տուն և թաղվում Քանաքեռում: Որդու և հոր վերջնական հաշտեցումն ամրապնդվում է վերջինիս ինքնասպանությունից, որը խորհրդանշում է նաև հին կարգերի, հին կյանքի ու գոյակցման հին կանոնի ավարտը: Գործառույթային այս կետի ամբողջական իրացման համար ինքնասպան են լինում նաև Աղասու և տանուտեր Օհանեսի կրկնակ կերպարները՝ Մոսիս ու վերջինիս հայրը: Ծանապարհը սկսելով Աղասու հետ՝ որպես նրա ես-ի մեկ այլ իրացում՝ Մոսիս գոյությունն առանց ընկերոջ դառնում է աննպատակ, ու նրա կերպարը ևս նույն վախճանն է ունենում. երկու հոր և երկու որդու թաղում են Քանաքեռի եկեղեցու բակում: Տանից հեռացումով, նպատակին հասնելու ճանապարհին փորձությունների հաղթահարումով, թշնամի դեմ սպանությունից և տուն վերադարձով պատվում է Հերոսի ճանապարհի շղթան՝ տարածական առումով ավարտվելով այնտեղ, որտեղից սկսվել էր:

Եզրակացություն

Այսպիսով «Վերք Հայաստանի» վեպի ընթերցումը, ըստ Հերոսի ճանապարհի մոնոմիֆի տեսությունից, հնարավորություն է տալիս մի կողմից երկին նայելու բանահյուսական հենքով, մյուս կողմից՝ դիտել այն որպես գործառույթների ու քայլերի նշանային համակարգ, որի շնորհիվ ստեղծագործությունն աշխատում է հստակ օրինաչափությունից: Այս ընթերցմամբ վերաարժեքավորվում են նաև դիպաշարային այնպիսի բաց կետեր, որոնք առաջին հայացքից որևէ գործառույթ չեն կատարում ու հեղինակի կողմից վեպը չմշակելու արդյունք են թվում (Նազուլի և մոր նամակները, Մոսիսի երազը, Հասան խանին չսպանելը):

Աղասին հեքիաթի հերոսների նման ժողովրդի կյանքին սպանացող դե-բերդը սպանելու նպատակով հեռանում է տնից և որոշակի գործառույթներ կատարելուց հետո վերադառնում: Մերժելով կյանքի նախկին կարգերն ու օրենքները՝ նա իր մահով սահմանում է նորերը: Հերոսի քայլերով Աբովյանը գծում է Հայաստանի փրկության ճանապարհը՝ որպես գալիքի նպատակ և ծրագիր վեպի կենտրոնում դնելով ավերված հայրենիքի՝ Անիի փրկության ու վերակառուցման խնդիրը:

¹⁷ Մանրամասն տե՛ս Ա. Ս ո ղ ո յ ա ն. Խաչատուր Աբովյանի «Աղասու խաղը» պոեմի պատումի աշխարհը. – «Հայագիտություն հարցեր» (Երևան), 2019, № 2, էջ 117–133:

Աստղիկ Սողոյան – «Անանիա Շիրակացի» միջազգային հարաբերությունների համալսարանի հայոց լեզվի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XIX դ. հայ գրականություն և մանկագրություն: Հեղինակ է 8 հոդվածի: Astghik.soghoyan@mail.ru

REFERENCES

- Abovyan Kh. Erkeri liakatar zhoghovadsu ut hatorov, h. 7, Yerevan, 1956 (In Armenian).
- Abovyan Kh. Verk Hayastani, Yerevan, 1981 (In Armenian).
- Campbell Dzh. Tsyachelikiy geroy. M., 1997 (In Russian).
- Eliade M. Taimiye obshchestva. Obryady initsiatsii i posvyashcheniya. M., 1999 (In Russian).
- Ghanalanyan A. Abovyane ev zhoghovrdakan banahyusutyune, Yerevan, 1941 (In Armenian).
- Hambardzumyan H. Sasna dzrer. patum, motiv, grkayin avanduyt, Yerevan, 2018 (In Armenian).
- Harutyunyan S. Anedski ev orhnanki zhanre hay banahyusutyun mej, Yerevan, 1975 (In Armenian).
- Hay zhoghovrdakan hekiatner, h. 1, Yerevan, 1959 (In Armenian).
- Mify narodov mira, t. 1. M., 1980 (In Russian).
- Muradyan N. Abovyani poetikan, Yerevan, 1979 (In Armenian).
- Propp V. Morfologiya volshebnoy skazki. L., 1928 (In Russian).
- Soghoyan A. Khachatur Abovyani “Aghasu khaghe” poemi patumi ashkharhe. – “Hayagitutyan harcer” (Yerevan), 2019, № 2 (In Armenian).
- Vardanyan N. Sahmanayin gotu simvolikan hrashapatum hekiatum. – “Voske divan” (hekiatagitan handes), Yerevan, 2012–13, pr. 4 (In Armenian).

МОДЕЛЬ МОНОМИФА ПУТИ ГЕРОЯ В РОМАНЕ
ХАЧАТУРА АБОВЯНА «РАНЫ АРМЕНИИ»

ԱՏԴԻԿ ՏՕԳՅԱՆ

Резюме

Ключевые слова: Хачатур Абовян, «Раны Армении», Дж. Кэмпбелл, мономиф пути героя, символическая система, уход из дома, путь странствий, крепость Еревана-демон, неизвестный мир, Ани, смерть, возвращение к исходной точке.

Структурное исследование романа Хачатура Абовяна «Раны Армении» позволяет проанализировать путешествие Агаси на основе мономифа пути героя, выдвинутого Дж. Кэмпбеллом. С этой точки зрения пространственные планы романа и действия персонажа приобретают важное функциональное значение. Вращающаяся цепь «Канакер – дорога приключений – Канакер» определяет путь Агаси из дома и возвращение домой после

смерти. Подобно героям фольклора, Агаси тоже проходит некоторые важные этапы. Не слушая своего отца, он покидает родную среду, проходит путь испытаний (Апаран, Хлгаракилиса), в незнакомом мире (Ани) приобретает знания и навыки, необходимые для финального сражения с врагом, убивает демона (крепость Еревана), который закрывает путь воды (река Зангу), тем самым освобождая родную страну от господства врага (Персия).

*Astghik Soghoyan – преподаватель армянского языка в университете международных отношений «Анания Ширакаци». Научные интересы: армянская литература XIX века, детская литература. Автор 8 статей.
Astghik.soghoyan@mail.ru*

THE MODEL OF THE MONOMYTH OF HERO'S JOURNEY
IN THE NOVEL "WOUNDS OF ARMENIA"
BY KHACHATUR ABOVYAN

ASTGHIK SOGHOYAN

Summary

Key words: Khachatur Abovyan, "Wounds of Armenia", J. Campbell, monomyth of Hero's Journey, symbolic system, leaving home, journey of wanderings, Yerevan Fortress - a demon, an unknown world, Ani, death, return to the starting point.

The structural study of Khachatur Abovyan's novel "Wounds of Armenia" enables to analyze Aghasi's voyage on the basis of the monomyth of hero's journey, nominated by J. Campbell. From this point of view, the spatial plans of the novel and the hero's steps gains important functional meaning. The rotating chain "Kanakaner – Adventure Road – Kanakaner" defines Aghasi's path from leaving home and returning home after the death. Like the heroes of folklore, Aghasi also goes through some important stages. While neglecting his father's warnings, he leaves his native environment, crosses the path of ordeals (Aparan, Khlgharakilisa), in an unknown world (Ani) acquires the knowledge and skills necessary for the final battle with the enemy, kills the demon (Yerevan Fortress), that has closed the water path (the Zangu River), thereby freeing the homeland from the rule of the enemy (Persia).

*Astghik Soghoyan – Lecturer of Armenian Language in "Anania Shirakatsi" University of International Relations. Scientific interests: Armenian Literature of the 19th century, children's literature. Author of 8 articles.
Astghik.soghoyan@mail.ru*